

İKTİSAT TARİHİ PERSPEKTİFİNDE İKTİSADİ KALKINMA ve DİN İLİŞKİSİ

Mehmet KARAGÜL*

Ömer AÇIKGÖZ**

Özet

Bu çalışmada beşeri ve sosyal değerlerle ekonomik kalkınma arasındaki teorik ve tarihsel ilişki irdelenmiştir. Bu bağlamda, din ve iktisadi kalkınma arasında nedensellik ilişkisi tartışılmış Avrupa iktisadi açısından Katolik ve Protestanlık, Asya iktisadi bağlamında da Maturdi ve Eş'arî inanç esasları ele alınmıştır. Akılcılığı ön plana çıkaran; Avrupa'da Protestanlığın, Asya'da da Mâtürîdî anlayışın ekonomik kalkınmaya pozitif katkı yaptığı sonucuna varılmıştır.

Giriş

İnsanoğlu için temel beklenti, mevcut refah düzeyinin iyileştirilmesi ve güven ortamının tesis edilmesidir. Söz konusu hedeflerin gerçekleştirilmesi ise büyük ölçüde iktisadi kalkınmaya bağlıdır. Dolayısıyla, toplumlar için ekonomik kalkınma tarihten bu güne değişmeyen en genel amaç olmuştur. Birleşmiş Milletler Örgütü'ne üye olan 192 ülkeden ancak 30 kadarı gelişmiş ülke kategorisinde yer alırken, bir o kadarı da gelişmekte olan ülkelerden oluşmaktadır. Geri kalan 130 dolayındaki ülke ise az gelişmişlik özelliklerini yansıtmaktadır. Dünya genelinin iktisadi kalkınma konusundaki bu başarısızlığı, iktisadi kalkınma konusunun önemini ve gerekliliğini çok daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu nedenle olsa gerek, iktisadi kalkınmanın, kavram olarak ne anlam ifade ettiği, iktisadi kalkınmayı hangi etkenlerin olumlu yada olumsuz yönde tetiklediği hep üzerinde tartışılan konular olmuştur.

---

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Böl.

** Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Böl.

Ekonomik kalkınma; bir toplumun oluşturduğu sosyal ve siyasal yapı (devlet) bağlamında sahip olduğu, nitelik ve nicelik yönünden üretim düzeyi, eğitim seviyesi, demokratikleşme, insan ve mülkiyet hakları ile sağlık ve insanca yaşama imkânları şeklinde açıklanabilir.

İktisadi kalkınma konusu, en çok tartışılan ekonomik kavramlar arasında yer almasına rağmen, ülkelerin kalkınma sorununu çözebilecek uygulanabilir bir teorinin ortaya konduğunu söyleyebilmek pek olası değildir.

Çünkü ekonomi her ne kadar sosyal bir disiplin olarak literatürde yer etse de ekonomik sorunların çözümü noktasında bu özelliğin yeterince önüne çıkmadığı görülmektedir. Çünkü iktisat literatüründe üretim ve tüketim tamamen nesnel bir gerçeklik olarak öngörülürken, hem üretimin hem de tüketicinin öznesi olan **insan'ı**, davranışları itibarıyla aynı nesnellikte ele almak mümkün değildir.

Çünkü insanların davranışları, büyük ölçüde değer yargıları, inançları, öfkeleri, hüznüleri, sevinç ve beklentileri ile güven düzeylerine bağlıdır. Bunların ise hiç birisini nesnel olarak izah edebilmek mümkün değildir. Bu nedenle, tamamen kapitalist ve gayri ahlaki bir teori olarak öngörülen iktisat biliminin yeniden ele alınması gerekliliği kabul edilmiş olacak ki özellikle iktisat teorisi çerçevesinde, kültür ve din bağlamındaki çalışmaların son zamanlarda hızla arttığı görülmektedir.

Son on yılda başlayan bu süreçte Robert Baro'nun öncüllüğünde; McCleary, Tabellini, Guiso, Sapieza, Bettendorf ve Dijkgraaf gibi birçok iktisatçı yer almaktadır.

Gerçekte Max Weber'den bu güne insanların dini inançları ile ekonomik davranışlar arasındaki ilişki hep tartışıla gelmiştir (Guiso vd. 2002). Ancak bu tür tartışmaların ekonomi literatürünün gelişiminde yeterli kadar zemin bulduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla beraber; iktisat teorisi çerçevesinde kültür ve din bağlamındaki çalışmalarda dinin, insan davranışlarını etkilemede sahip olduğu gücün, dolaylı olarak insanların ekonomik davranışlarına etki ettiği ve buna bağlı olarak, din ve iktisadi kalkınma arasında kuvvetli bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Bottomore, 1977: 121-122).

Bu nedenle, iktisadi kalkınma programlarının, toplumun sosyal yapısından bağımsız oluşturulmasının doğru olmadığı olgusu, son zamanlarda daha yoğun bir şekilde tartışılır olmuştur. Bu çerçevede kalkınma programlarında ülkenin sahip olduğu maddi unsurlar kadar, sosyal ve beşeri yapının da dikkate alınması gerekmektedir. Hemen hemen bütün toplumlarda var olan

sosyal ve kültürel yapının yoğun olarak din eksenindeki değerlerden ve inanç sisteminden etkilendiği gerçeğinden yola çıkarak, dinin iktisadi gelişime olan etkisi üzerinde durulması, özellikle az gelişmiş ülkelerin durumlarını anlamaya yardımcı olacaktır.

Bu makalede, İktisadi kalkınmanın dinamikleri, iktisat literatüründe iktisat ve din ilişkisi, Avrupa iktisadında; Katolik ve Protestan ile iktisadi kalkınma ilişkisi tartışılmaktadır. Ayrıca, Asya iktisadında; Eş'arî ve Mâturîdî inanç esasları ile iktisadi kalkınma ilişkisi ve Anadolu Türklerinin inanç eksenini irdelenmektedir.

1. İktisadi Kalkınmanın Dinamikleri

İktisadi kalkınma, bir toplumun ulaşabildiği ekonomik ve sosyal imkânların bütünü olarak tanımlanabilir. Bu manada ekonomik kalkınma, bütün milletler için arzulanan bir hal, ulaşılmak istenen bir hedeftir. Lakin çok sayıdaki ulusun bu konudaki yetersizliği, bizleri iktisadi kalkınmanın dinamikleri konusunu yeniden ele almaya zorlamaktadır. Bu çerçevede ekonomik kalkınmanın belirleyicilerini; maddi ve beşeri imkânlar ile kültürel yapı ve de din şeklinde özetlemek mümkündür.

a. Ekonomik Kalkınmada Sermaye

Ekonomik büyüme ve kalkınma sürecinde en fazla ihtiyaç duyulan olgu ve değer şüphesiz *sermayedir*. Ancak bu güne kadar iktisat literatüründe sermaye kavramı yoğun olarak, maddi unsurlar ve mali imkânlarla özdeşleştirilmiştir. Lakin gelinen noktada, bu algılamının yetersiz olduğunu (Bourdieu,1998) ortaya koyan çok sayıda iktisadi gelişme sürecine ve literatür çalışmasına şahit olmaktadır.

Şüphesiz sermayeyi; üretime pozitif katkı sağlayan her türlü maddi olan ve olamayan faktörler olarak tanımlamak daha gerçekçi olsa gerek. Bunları; finansal, beşeri ve sosyal sermaye olarak sınıflandırmak mümkündür. Finansal sermaye; daha ziyade maddi unsurları içerirken, beşeri sermaye; insani kaliteyi ve eğitim düzeyini yansıtmakta, sosyal sermaye ise insani değerleri ve davranış şekilleri ile güven düzeyini kapsamaktadır.

b. Maddi İmkânlar ve Finansal Sermaye

Ekonomik kalkınma, esas itibariyle sahip olunan gelire paralellik arz eden ekonomik ve sosyal imkânlar düzeyidir. Söz konusu gelirin ise daha

ziyade nesnel üretime dayanmasından dolayı bu güne kadar, kalkınma konusu hep maddi unsurlar etrafında şekillendirilmiştir. Ancak milletlerin sahip olduğu yer altı ve yer üstü maddi varlıklar ile ulaşabildiği ekonomik seviyenin aynı paralellikte olmaması, zorunlu olarak iktisatçıları, iktisadi kalkınma konusunda yeni arayışlara zorlamıştır. Çünkü dünya genelinde, doğal kaynak zengini olan ülkelerin, çoğunlukla az gelişmiş; doğal kaynak fakiri ülkelerin ise aksine gelişmiş toplumlara sahip olduğu görülmektedir (Stiglitz,2004:). Binaenaleyh toplumların doğal yaşama imkânına sahip olması, onları rahavete iterken, böyle bir imkânın olmaması, tersine daha çok çalışmaya ve yoksun oldukları doğal kaynakları sömürge yoluyla elde etmeye zorladığına şahit olmaktayız.

Finansal sermaye ise geçmişteki üretimin sonucu olan artı değer niteliğindeki tamamen bir birikim unsurudur. Dolayısıyla, finansal sermayeyi safi bir üretim faktörü olarak ele almak çok da anlamlı değildir. Çünkü üretimin sonucu olan bir değeri, üretimin kaynağı olarak ele almak mantıksal olarak da çok tutarlı görülmemektedir.

c. İşgücü ve Beşeri Sermaye

Beşeri sermaye, bir ülkenin sahip olduğu çalışabilir nitelikteki eğitilmiş işgücü miktarını yansıtmaktadır. Bu kapsamda; nüfusun miktarı, yaş grubu, sağlık durumu, eğitim yapısı belirleyici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgi ekonomisi ile ilgili yapılan tartışmalarda, beşeri sermayenin geliştirilmesinin milli gelirin büyümesi için kritik bir faktör olduğu ifade edilmektedir (MIT, 1999: 4).

Beşeri sermaye, işgücü olgusundan oldukça farklı bir kavramdır. Çünkü işgücü, daha ziyade kişinin fiziksel gücüne dayalı üretime olan katkısını içerirken; beşeri sermayeyi, bilgi, beceri ve beyin gücünün üretimi artırıcı etkisi şeklinde izah etmek mümkündür. Dolayısıyla ikisi de çalışan insanı konu etmesine rağmen, söz konusu kişilerin üretime olan katkısı aynı nitelikte değildir (Karagül, 2003; 81). Bu nedenle, feodal yapıdan, sanayi toplumuna, oradan da hâlihazırda bilgi toplumuna geçiş yapan milletler için çalışabilir nüfusun, niceliğinden ziyade niteliği ön plana çıkmış durumdadır. İktisadi kalkınmada etkinliği kabul edilen *beşeri sermaye*'nin önemi, özellikle gelişmiş toplumlar ile az gelişmiş toplumlar arasındaki sahip olunan nüfusun nitelik farkında açıkça görülmektedir (Karagül, 2002: 147).

d. Kültürel Dinamikler, Din ve Sosyal Sermaye

Kültür, bir toplum için sosyolojik anlamda düşünce ve sanat eserlerinin toplamıdır. İnsanlar düşünce ve sanat ikliminde gelişirler. Nasıl ki her türlü bitkinin, her iklimde sağlıklı bir meyve vermesini beklemek doğru değilse, toplumlar için de sahip olunan kültürün niteliği aynı özelliكتedir. Dolayısıyla sağlıklı bir toplum ve sosyal yapı için kültürel ortam belirleyici bir etkidir.

Esas itibarıyla sosyal sermaye, diğer sermaye türlerinin ülke menfaati doğrultusunda, çok daha verimli bir şekilde kullanılmasına imkân veren bir işleve sahiptir. Dolayısıyla toplumun sosyolojik yapısı, kültürel değerleri ve bu değerlerin oluşumunda etken olan dini inançlar, sosyal sermaye birikimine katkı yaparken, bunun da ekonomik kalkınmayı pozitif yönde tetiklediği görülmektedir (Bourdieu, 1986: 47-48).

Bireyler arası ilişkilerinde “güven katsayısı” yüksek olan toplumlarda; bireylerde, diğergam, fedakârlık ve paylaşım gibi sosyal sorumlulukların düzeyi artmakta, adli vakaların azalmasıyla birlikte toplumun her türlü yaşam maliyeti de düşmektedir. Bütün bunların sonucunda oluşan güven ortamını nedeniyle insanlar daha fazla çalışma, gelecek için yatırım yapma, ekonomik yenilikler için açık olma, konularında çok daha istekli davranabilmektedirler (Tabellini, 2006: 11).

Bu bağlamda gelir dağılımı, toplumdaki adalet sisteminin işleyişi, rekabetçi sisteme açık olma ve Beşeri Kalkınma Endeksi gibi toplumsal değerlerle kuvvetli ilişkisi olan sosyal sermayenin (Karagül, 2006: 60-78) iktisadi büyüme ile olan pozitif ilişkisi bir çok çalışmada ortaya konmuştur (Fukuyama, F. 2000: 47).

Her bir mezhepte farklı sonuçlar doğursa da iktisadi kalkınma ile kuvvetli ilişkisi olan sosyal sermayenin (sosyal güven ortamının), toplumun dini inançları olan kuvvetli ilişkisi, yadsınamaz bir gerçekliktir (Putnam, R., 2000) Çünkü Putnam’ın hipotezine göre güven düzeyinin zayıflaması, ilgili toplumda gönüllülük esasına dayalı kentsel, sosyal ve dini faaliyetlerin azalmasına yol açmaktadır.

2. Literatürde İktisat ve Din İlişkisi

Max Weber (1905) ilk defa dinin sosyal yapıdaki değişim üzerinde önemli bir role sahip olduğunu iddia ederken, özellikle Protestan temelli akli ve mantıksal reformların modern kapitalizmin gelişiminde belirleyici olduğunu ifade etmiştir.

İktisat sosyal bir bilim olmasına rağmen, bu güne kadar sosyal yönü üzerinde yeterince durulmadığı bir gerçektir (Barro ve McCleary, 2003: 2) Ancak son dönemde beşeri ve sosyal sermaye kavramlarıyla birlikte, sermaye kavramında yaşanan anlam genişlemesi, iktisadın sosyal yönünü daha fazla tartışılır konuma taşımıştır. Yukarıda bahsedildiği şekliyle, özellikle sosyal sermaye ile iktisadi büyüme arasında var olan pozitif ilişkinin bir çok ampirik çalışmada ortaya konmuş olması (Karagül, 2002a: 82-90) iktisadın sosyal yönünün keşfinde önemli bir aşama olmuştur.

Bilhassa son dönemin önemli iktisatçılarından olan Robert Baro tarafından yapılan iktisat ve din konularını işleyen makalelerle birlikte, son yıllarda iktisadın dini inançlarla olan ilişkisinin, çok daha yoğun bir biçimde akademik çalışmalara konu olduğunu görülmektedir.

Baro ve McCleary'e (2003) göre dini inançların politik ekonomi arasında iki yönlü bir ilişki bulunmaktadır: Bunlardan ilki, dinin bağımlı değişken olarak kabul edilmesiyle ortaya çıkan soruya bağlıdır. Ekonomik kalkınma ve politik kurumlar, dini katılımları ve inançları nasıl etkilemektedir?

Söz konusu ilişkinin ikinci ayağında ise dinin bağımsız bir değişken olarak kabul edilmesi takdirde; dini inançların, çalışma ahlakı, iyilik, güven, hayırseverlik ve konukseverlik gibi kişisel davranışları etkilemesi ve bunun ekonomik kalkınmaya olan etkisi üzerinde durulmaktadır (Rachel, McCleary ve Barro, 2006: 49)

Öte yandan, ilgili çalışmada dinlerdeki kurtuluşa erme anlayışının, ekonomik kalkınmaya olan etkisi üzerinde de durulmaktadır. Bir çok dinde diğer ebedi hayatta kurtuluşa ermenin, ancak bu dünyada kazanılabileceği üzerinde durulurken, Kalvinist Protestanlık anlayışında, gelecek hayatta kurtuluşa erme beklentisi çok az yada hiç olmadığı şeklindedir. Çünkü kişilerin muhtemel kurtuluşları için kendi davranışlarının hemen hemen hiçbir etkisi yoktur (Rachel, McCleary ve Barro, 2006: 51).

Rachel, McCleary ve Barro'nun (2006: 71) birlikte yaptıkları çalışmada ekonomik kalkınma ile dini inançlar arasındaki ilişki irdelenmiş, bunun için ülkenin iktisadi kalkınma seviyesi, ölümden sonraki hayata olan inançla, resmi dini törenlere katılma ve kişisel ibadet yapma verileri kullanılmıştır. İlgili çalışmada ekonomik kalkınmanın dini inançlar ve davranışlar üzerine etki ettiği sonucuna varıldığı gibi, dini inançların ekonomik büyümeye etki ettiğine dair sonuçlara da ulaşılmıştır.

Barro ve McCleary'nin (2003: 2) yaptıkları bir başka çalışmada ekonomik büyümenin, dini inançların yayılmasına olumlu cevap verdiğini bul-

muşlardır. Ancak buradaki dini inançlar, kiliseye olan bağlılık ve devamlılık değil, kişilerin cennet ve cehenneme olan inançları olduğu üzerinde durulmaktadır. Çünkü kişilerin karakterleri ve davranış biçimleri cennet ve cehennem algılamalarının etkisiyle iktisadi kalkınmayı pozitif yönde etkileyecek bir biçimde değişmektedir.

Kişilerin tutum ve davranışları, dürüstlük anlayışı, daha zor şartlarda çalışmaya olan gönüllülüğü ve yabancıya karşı daha toleranslı olma arzusu, büyük ölçüde içinde yaşadığı kültürel yapıyla alakalıdır. Ve kültürel yapının da ilgili toplumların dini inançlarından etkilendiği dikkate alınırca, iktisadi kalkınma ile kültür ve din arasındaki kuvvetli ilişki çok daha açık bir şekilde görülmektedir (Barro ve McCleary, 2003: 3).

Barro ve McCleary'nin (2003: 36) yaptıkları çalışmada; 1981 ve 1999 yıllarına ait altı uluslar arası veri kullanılmış ve bu verilerde, ülkelerin gelişmişlik seviyesi ile kiliseye devam bağlamında dini inançlara ait veriler yer almıştır. Analizin genel sonucunda ekonomik kalkınma ile dindarlık arasında negatif bir ilişki bulunmasına rağmen, kısmi analizlerde farklı sonuçlar elde edilmiştir: Örneğin, dindarlıkla eğitim ve sahip olunan çocuk arasında pozitif ilişkinin olduğu tespit edilirken, şehirleşme ve dindarlık arasında ise negatif bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Öte yandan, hayat beklentisinin uzamasının kiliseye olan bağımlılıkla negatif, fakat artan dini inançlarla pozitif ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca söz konusu çalışmada, kiliseye devamlılık anlamındaki dini inançların, ekonomik kalkınma ile negatif, fakat cennet cehennem ve öldükten sonra dirilme anlamındaki dini inançların ekonomik büyüme ile pozitif ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Dini inançlarla gelir seviyesi arasındaki ilişkiyi araştıran bir başka çalışmada ise ülkelerin gelişmişlik durumuna göre iki farklı sonuçla karşılaşılmıştır: Kişi başına gelirin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde; kiliseye bağımlılığın ve kuvvetli dini inançlarla gelir seviyesi arasında pozitif bir ilişkiye rastlanırken, az gelişmiş ülkelerde tersi bir ilişki, yani dindar kesim daha düşük gelire sahipken, nispeten yüksek gelire sahip olan kesimin dini inançlarının genelde daha zayıf olduğu tespit edilmiştir (Bettendorf ve Dijkgaaf, 2008: 23).

Tabellini'nin (2006: 31) gerçekleştirdiği olduğu bir başka çalışmada ise kültür ve kurumların ekonomik kalkınma üzerine olan etkileri irdelenmiş ve ilk olarak politik kurumlarla ve kültürel karakterlerle ekonomik kalkınma arasında kuvvetli bir nedenselliğin olduğu sonucuna varılmıştır. Özellikle yoğun iletişim ile iktisadi kalkınma arasında pozitif ilişkinin olduğu ortaya konmuştur.

Guiso, Sapienza ve Zingales'in (2002: 35). beraber gerçekleştirdikleri bir diğer çalışmada ise ortalama dini inançların, kişilerin ekonomik davranışlarını iyileştirmek suretiyle mikro bazda kişi başına düşen gelirin artmasına, makro ölçekte ise iktisadi büyümeye katkı sağladığı sonucuna ulaşmıştır. Ancak bunun gerçekleşebilmesi için ilgili kişilerin eğitilmiş ve işinin ehli olması gerektiği vurgulanmaktadır. Hatta aynı çalışmada Hıristiyanlığın iktisadi kalkınmaya diğer dinlere göre daha fazla katkı yaptığı gibi bir değerlendirme de yapılmaktadır.

Yine bir başka makalede, dini inançlar, katılımlar ve iktisadi kalkınma arasında kuvvetli ilişki bulunmuş, bunlardan en kuvvetlisi de din ile toplumun güven düzeyi arasındaki ilişki olduğu sonucuna varılmıştır (Glaeser, vd. 1996: 508). Ancak bir diğer çalışmada da sadece ABD'deki güven düzeyinin Kanada'dan çok daha az olduğunu tespit edilmemiş ve mezhepsel farklılıkların göz ardı edildiği, kiliseye devamlılık anlamındaki dindarlığın güveni geliştirmede çok daha etkili olduğu ortaya konmuştur. Özellikle ABD'de siyah ve evangelist Protestanların diğer Protestanlara göre güven açısından çok daha zayıf olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Smidt, 1999: 189).

3. Avrupa İktisadi: Katolik ve Protestanlık ile İktisadi Kalkınma İlişkisi

Bütün sosyal olaylarda olduğu gibi iktisadi konularda da toplumsal değerlerin bu çerçevede dini inanç esaslarının etkilerini görmezlikten gelmek mümkün değildir. Bu bağlamda, La Porta vd. (1997) yaptığı yatay kesit ülke çalışmasında, İspanya'nın 16. ve 17. yy'da iktisadi gelişimindeki gerileme, bağnaz ve tolerans içermeyen kültürü besleyen Katolik Kilise'nin yayılmasıyla, yetişmiş işgücünün ülkeyi terk etmesine bağlanmıştır.

Hiç şüphesiz bugünkü Avrupa'nın geldiği noktada, sahip olduğu iktisadi, siyasi, askeri ve kültürel alanlardaki göreceli üstünlüklerinin Protestan anlayışa paralel gelişen "Yeniden Doğuş" anlamına gelen **Rönesans** hareketinin büyük etkisi inkâr edilemez. 15. yüzyılda İtalya'da başlayıp aynı yüzyıl içinde bütün Avrupa'ya yayılan Rönesans hareketi, şu temel ilkelere dayanıyordu (Ağaoğulları ve Köker, 1991: 87,91,156-7):

- 1) Yeryüzü ilgi çekici ve araştırılmaya değer bir yerdir,
- 2) İnsan güçlüdür ve bu gücüyle büyük başarılar elde edebilir,
- 3) İnsanın sürekli faal olması iyi bir şeydir,
- 4) Gerçek güzeldir.

Bu anlayışlara bağlı olarak da yaşadığımız dünya o kadar ilgi çekici bir yerdir ki, başka dünyaları düşünmenin hiçbir anlamı yoktur anlayışı hâkimdir.

Protestan inanç esaslarına paralel gelişen Rönesans açılımlarının genel özelliğinin, Avrupa insanını mistik ve kaderci bir hayat anlayışından kurtarıp, çok daha gerçekçi ve bu dünyanın nimetlerinden faydalanmayı amaç edinen akli temelleri olan bir hareket olduğu söylenebilir.

Rönesans döneminin yaratıcılığının esas yürütücü gücü tüccarlar olmuştur. Bunlar en kârlı ticaretin hangi alanda olduğunu araştırıp, bu yoldan sağladıkları zenginlikleri sanat ve endüstri yeniliklerine yatırmışlardır. Rönesans hareketlerinin doğuşunda, XI. yüzyılın sonundan itibaren başlayan Haçlı Seferleri sırasında Avrupalıların Müslüman ülkelerdeki parlak medeniyetlerle karşılaşmalarının etkisini, görmezlikten gelmek olası değildir. Ayrıca, İslam Medeniyeti'nin Endülüs Emevileri vasıtasıyla Avrupa'ya geçmesi ve İslam âlimlerinin pozitif bilimler sahasında verdiği eserlerin Avrupa dillerine çevrilip okutulmasının, Rönesans hareketinin itici gücü olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Batı toplumunda, Hıristiyan teolojisi ile kilise tarafından geliştirilen ahlakçı görüşler; Rönesans, Sanayi Devrimi ve Fransız Kültür Devrimi hareketleriyle, Avrupa insanının düşünce ve davranışlarında etkinlik kaybına uğramıştır. Sanayi devrimi ile birlikte ön plana çıkan "kâr maksimizasyonu" düşüncesi; tarihi tecrübe, kültürün ve dinin insanın davranışları üzerindeki etkinliğini tartışmalı hale getirerek, insanın sahip olduğu 'özne olma' gücünü sınırlandırmaya çalışmıştır. Batı toplumlarında, daha çok iktisadi üretimdeki katkısı ile sınırlanan "değerlerin," iktisadi kalkınma sorunu yaşayan Müslüman toplumlarda, üretim, mübadele ve paylaşımındaki yerinin inançsal temelleri, bu toplumlarda yaşayan bireylerin iktisadi düşünce ve davranışlarındaki yeri önem kazanmaktadır.

4. Asya İktisadı: Eş'arî ve Maturîdî İnanç Esasları ile İktisadi Kalkınma İlişkisi

Hız. Muhammed'in sağlığında, Müslümanların sayıca az ve dar bir coğrafyada yaşıyor olmaları, günlük yaşantılarında İslam'ın ilgili öğüdünü direkt kendisine sorabilmeleri ve ilgili soruların Hız. Muhammed tarafından doğrudan yorumlanması nedeniyle, Müslümanlar arasında çok fazla düşünce ayrılığı meydana gelmemiştir. Hız. Muhammed'in ölümü ve İslam'ın, Arabistan yarım adasına yayılması ve hatta dışına taşması ile birlikte farklı kültür-

lere sahip kavimlerle karşılaşması, İslam'ın farklı yorumlarının ve uygulamalarının ortaya çıkmasına neden olurken, bu yorum farklılıklarının ait oldukları toplumlar üzerinde siyasi ve iktisadi konularda zayıflıklara ve güçlenmelere neden olduğu görülmüştür.

İslam dinin yaygın olduğu topraklarda doğan bütün mezheplerin insan-eşya, insan-toplum ilişkilerine dair değerlendirmeleri ve yorumu vardır. Ancak burada özellikle İslam'ın inanç esasları konusunda Sünni ekolün önde gelen iki mezhebi olan Eş'arî ve Mâturîdî'yi kısaca tanımakta fayda vardır. Bu mezhepleri incelerken; kısaca akıl, fiil ve irade kavramları ile insan ve çevresine ait varlıklara bakış açılarındaki yorum farklılıklarının, aynı topraklar üzerinde kurulan büyük devletlerin bilim, sanat ve iktisadi hayat alanları üzerindeki yansımaları tespit edilmeye çalışılacaktır.

İslam düşünce ekolleri; insan, insan fiilleri, insan Allah ilişkisi ve insan eşya ilişkisi, akıl ve nass tartışmalarında, üç ana kolda toplanırlar (Rahman,1981: 177). Birincisi fıkıhçılar ve hadisçilerdir. Hakikatin anlaşılmasında vahiy ve sünnet ile Hz. Muhammed'in sahabesinin söylediklerini kaynak olarak kabul ederler. İkincisi, İslam filozoflarıdır. Filozoflar, özetle akli nass mertebesine çıkararak, hakikatin anlaşılmasında akli da kaynak olarak kabul ederler. Üçüncüsü, insanın akıl yoluyla erişemediği ilahî hakikatlere ve gayb alemine ait hakikatlere sezgiyle ulaşma yolunu savunan Tasavvufçulardır.

a. Eş'arîler

Eş'arîliğin kurucusu Ali bin İsmail, künyesi Ebü'l-Hasan Eş'arî olup, Eş'arî ismiyle ünlü olmuştur. Eş'arîlik itikadi (inanç esasları) mezhebinin öncüsüdür. Ehli Sünnetin itikattaki iki imamından biridir. Miladi 942 de 70 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir (Rahman,1981: 114).

Eş'arîler, Ahmed bin Hambel'in yolundan giderler ve ona ters düşen fikirlerden kaçınırlar. Ahmed bin Hambeli faziletli ve mükemmel olarak görürler. Kaynak olarak Kur'an ve Sünnet'i kabul ederler. İman'ın söz ve amel (fiil) olduğuna, artıp eksilebileceğine inanırlar. Eş'arîler akli nakle bağlarlar. İyilik ve kötülüğün Allah'tan olduğuna, insanların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ve insanlar tarafından kazanıldığını, fiiller için gerekli gücün fiil ile beraber olduğuna inanırlar (Fığlalı,1980: 44,46,54). Hz. Muhammed'in sohbetine katılanlara (sahabeye) yönelik sevgiyi dinden kabul ederler. Onlar arasındaki ihtilafta taraf olmazlar. Doğru yoldan çıkmış, uygulamaları ile yanlış işler yapan imamlara (emirlere) karşı çıkanları ve ayaklananları sapık

kabul ederler. Yeryüzünde herhangi bir iyilik ve kötülüğün Allah'ın dilemesi dışında olmadığına, O'nun iradesiyle olduğuna, insanların bütün eylemlerinin Allah tarafından yaratıldığına ve takdir edildiğine, insanların kendileri yaratıldığı için herhangi bir şey yaratamayacaklarına inanırlar (Ebu Zehra: 173, 174, 175).

İnsanın vahiy ve peygamber olamadan, sadece akıl ile Allah'ı bilemeyeceğini, "Allah'ı bilmenin" şeriat ile gerekli olduğuna inanırlar (Ebu Zehra: 186).

b. Mâturîdîler

Mâturîdî'liğin kurucusu, takriben 862 yıllarında Semarkand'da doğmuş ve 944 yıllarında ölmüş Ebu Mansur Muhammed bin Mahmud el-Mâturîdî es-Semerkandî'dir. Akaid meselelerinde Ebu Hanife'yi takip etmiş ve güçlü bir metoda sahiptir. Mâturîdî'ye göre "aklın" herhangi bir mübalağaya sapsaksızın ve haddini aşmaksızın büyük bir yeri ve değeri vardır. Dinin hakikatinin ve değerinin anlaşılmasında akla güvenilmesi gerektiğini, İslam'da bir mesele ile ilgili açık hüküm olmadığında, aklın hükmünün esas kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Fığlalı,1980: 45,46). Mâturîdîler, Allah'ın bilinmesinin akli bir gereklilik olduğuna inanırlar, ancak aklın tek başına sorumlu olduğu hükümleri anlamaya güç yetiremeyeceğine inanırlar. Akli, "nakil" (Kur'an ve Sünnet) gibi kaynak olarak kabul ederler. Ancak akıl ile nakil çeliştiği zaman nakli esas alırlar. Mâturîdî inancında, eşyada bir "kendinden güzellik" ve "kendinden kötülük" mevcut olduğuna inanılır. Aklın tek başına bu güzelliklerin ve kötülüklerin bazısını fark edebileceğine bazıları ise Şeriatın bildirmesiyle bilinebileceğine inanılır (Ebu Zehra: 186-188).

Mâturîdî'ye göre iman, dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir ve amel îman'a dâhil edilemez, îman bir bütündür; artıp eksilmesi söz konusu değildir. Mâturîdî'ye göre insan, yaptığı işlerde hakiki manada bir irade hürriyetine sahiptir. İnsanın fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna, ancak fiilleri yapan ve bunun sonucunu alanın insan olduğuna inanırlar (Fığlalı,1980: 49,50).

Mâturîdî ve Eş'arî düşünce ekollerinin bir başka farklılığı ise etkin oldukları coğrafyanın ve toplumların değişik olmasıdır. Mâturîdî mezhebinin, daha ziyade Orta ve Kuzey Asya topraklarında Türklerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyalarda etkili olduğu görülürken, Eş'arî mezhebinin ise Orta Doğu, Arap yarım adasında taraftar bulduğu görülmektedir.

Hatta birçok yerde Mâtürîdî düşünce esaslarının, “Türk-İslamî” şeklinde değerlendirildiği de görülmektedir. Bünyamin Duran (1999) bu konuda şöyle demektedir.

“Mâtürîdî geleneğe göre toplumsal yapısını oluşturan Osmanlılar, bilimi, dini, devleti, ekonomiyi, siyaseti ve kültürü akılcı bir çerçevede oluşturmuşlar ve birbiri ile uyumlulaştırmışlardır. Bunlardan hiçbirinin diğerlerini baskı altına alabilecek şekilde güç kazanmasına izin vermemişlerdir. Toplumsal yapıyı belirleyen, kurumlar arası uyumu sağlayan güç, padişah gücü değildi, genellikle padişahların da içinden geldiği ulema gücü idi.”

c. Anadolu Türklerinin İnanç Eksenini

Anadolu Selçukluları Devletinin ilk 150 yıllık döneminde Anadolu’da telif edilen eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi akli ve tabii ilimlere dairdir. Anadolu’da felsefeye ve tabiat bilimlerine yönelişin sebebi ilk devir Selçuklu Sultanlarının ve Danişmendli Devlet adamlarının akli, nass mertebesine çıkararak Mu’tezile mezhebi eğilimli olmalarından kaynaklanmaktadır (Bayram, 2001: 6).

Anadolu Ahîliğinin kurucusu Ahi Evran, ilmin amelden önce geldiğini ilimsiz amelin fayda sayılamayacağını kişi, ilmîni uyguladığı ölçüde makbul insan olacağını savunmaktadır. Ahi Evren Şeyh Nasireddin Mahmud “Le-taif-i Hikmet” adlı eserinde (s.138-145) Ahîliğin kuruluş felsefesini de şöyle ifade etmektedir (Bayram, 2001: 8):

“Allah insanı yemek içmek giyinmek evlenmek mesken edinmek gibi çok şeylere muhtaç olarak yaratmıştır. Hiç kimse kendi başına bu ihtiyaçları karşılayamaz. Bu yüzden demircilik, marangozluk gibi bir çok meslekleri yürütmek için çok sayıda insan gerekli olduğu gibi demircilik ve marangozluk da bir takım alet ve edevâtla yapılabildiği için bu alet ve edevâtı tedarik için de çok sayıda insana ihtiyaç vardır. Böylece insanın (toplumun) ihtiyaç duyacağı bütün san’at kollarının yaşatılması gerekir. Bu halde toplumun bir kesiminin san’atlara yönelmesi ve her birinin belli bir san’atla meşgul olması gerekir ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin”

Beylikler döneminde medrese ile tekke iç içe girmişti. Ancak Fatih Sultan Mehmet ile birlikte, devletin resmi siyasetinde müderrislerin, fıkıh’a kitaba dayalı İslamî prensipleri kabul edilerek, devletin önemli kapılarını tarikattan gelenlere kapatılmıştır. Şeyhülislam, müftü, kadı asker ve kadılar tamamen medrese mensubu olanlardan seçilecekti ancak bu görevliler, med-

rese ve tekke çekişmesinde tarafsız kalacaklardı. Fatih, tekke ve medrese arasındaki dengeyi iyi korumuş, ancak devlet işlerini medreseye havale etmiştir (Akdağ, 1995: 44, 45).

Osmanlı'da yükseliş dönemi olan Fatih döneminde, coğrafya, astronomi, matematik ve tıp alanında önemli gelişmeler olmuştur. Bu devrin ünlü müderrisi Ali Kuşçu, Ayasofya Medresesinde matematik dersini ilk defa okutmuştur. İstanbul'un ilk medresesi Ayasofya olup, Medresenin ilk baş müderrisi Molla Hüsrev'dir. Hemen sonra Fatih Külliyesi inşa edilecektir. Medaris-i Semaniye adı ile Fatih Cami-i'nin etrafında yapılmış olan bu külliye, sekiz medrese ve her medresenin arkasında *tetimme* adı verilen daha küçük sekiz medreseden ibarettir. Bu külliyyede müderris ve öğrencilerin yararlanması için bir kütüphane, bir darüşşifa ve bir misafirhane bulunmaktadır (Kahya, 2003: 14). Fatih medreselerinde okutulan dersler, içerikleriyle birlikte iki kategoride toplanıyordu (Unan, 2003: 337-356).

a- Dini bilimler: İlm-i Kur'an, İlm-i Hâdis, İlm-i Fıkıh, Akaid ve Tefsir,

b-Fen ve Beşeri Bilimler: Kelâm, Mantık, Belâğât, Lûgât, Nahiv, Hende, Hesap, Heyet, İlm-i Hikmet, Tarih ve Coğrafya.

Yukarıda görüldüğü gibi Mâturîdî düşünce sitemini esas alan Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan itibaren sürekli etkinlik sahasını ve gücünü arttırması ile Avrupa'nın da aydınlanmasında önemli rolü olan; İbni Rüşd, Ali Kuşçu, Beyruni, Ebu'l Vefa, Farabi, İbni Sina ve Uluğ Bey gibi çok sayıda bilim insanı hep Mâturîdî düşünce geleneğine sahiplerdi.

Yavuz döneminin sonuna kadar Osmanlı'daki ilim ve zanaat konusundaki gelişmeler artarak sürmüş, Kanuni döneminden sonra bu artış yavaşlayarak durma noktasına gelmiştir. Bu süreçte özellikle Yavuz'un 1517 yılında Mısır'ın fethi ile Halifelik Makamı'nın Osmanlı Devleti'ne geçmesi sonucu Tebriz ve Kahire'den İstanbul'a getirdiği Eş'arî ve Şii okullarına mensup, yaklaşık 2 bin bilim adamının Osmanlı medresesine hâkim olmasının etkisi göz ardı edilemez. Çünkü bu fetihle birlikte akli esaslara dayalı Mâturîdî inanç sistemine sahip olan Türklerin, kendilerini Arap kültürünün etkisine bırakarak, kaderci esaslara dayalı Eş'arî inanç sistemine kaydığı görülmektedir.

İstanbul'u Dünya'nın ebedî bilim merkezi haline getirmek gibi yüksek bir düşünceden kaynaklanan bu bilim adamı sevkıyatı, maalesef İstanbul'da akıl ile nakil arasında kurulan sağlıklı dengeyi bozacak, araştırma-geliştirmeye dayalı ilim ve teknoloji üretimi duracak, nakil bilimleri, bir nevi ruhban sınıfı meydana getirecek ve Osmanlı gerilemeye böyle başlayacaktı.

Sonuç

İktisadi kalkınmayı, bir toplumun sahip olduğu maddi olan ve olmayan her türlü değerlerin etkin kullanımı ile pozitif yönde ilişkilendirmek mümkündür. Lakin bu güne kadar ekonomik başarı düzeyi, tek yönlü sadece maddi unsurlarla ilişkilendirilmiştir. Ancak, küre üzerinde doğal zenginliğe sahip olan ülkelerin fakir, doğal kaynak fakiri ülkelerin ise iktisadi olarak kalkınmış olmaları bu teorileri tartışılır hale getirmiştir.

Bu nedenle, iktisadi kalkınmanın maddi olmayan; dini inanç esasları ile olan ilişkisi bu çalışmada ele alınmıştır. Bu çerçevede özellikle beşeri ve sosyal değerlerle ekonomik kalkınma arasındaki teorik ve tarihsel ilişki irdelenirken, Avrupa iktisadi açısından Katolik ve Protestanlık, Asya iktisadi bağlamında da Mâtürîdî ve Eş'arî inanç esasları ele alınmıştır. Netice itibarıyla, akılcılığı ön plana çıkaran; Avrupa'da Protestanlığın, Asya'da da Mâtürîdî anlayışın ekonomik kalkınmaya pozitif katkı yaptığı sonucuna varılmıştır.

Öte yandan Asya toplumunun ağırlıklı olarak Türklerin, akılcılığa önem veren bir din anlayışı olan Mâtürîdî mezhebine fiilen bağlı iken, Dünya üzerinde güçlü bir konuma sahip oldukları bir dönemde, Avrupa toplumunun tam tersi bağınaz bir din anlayışına tabi olup siyasi ve iktisadi alanda zayıf olduklarını görmekteyiz. Bir sonraki dönemde ise her iki taraf için hem din anlayışlarının hem de ekonomik ve siyasi konumların ters yönde değiştiğine şahit olmaktayız.

Şüphesiz, söz konusu bu inanç esaslarındaki farklılık yada kayış, toplumların ekonomik ve siyasi konumlarındaki değişimleri açıklayan tek değişken olmadığı da bir gerçektir. Ancak yapılan birçok ilmi çalışmanın ve tarihsel gözlemin böyle bir kanıyı güçlendirdiği de bir gerçektir. Dolayısıyla, sosyal bir bilim olan iktisat için yapılacak olan öngörü ve politik önermelerin bu gerçekliği dikkate almasında fayda görülmektedir.

Kaynakça

- Ağaoğulları, M. Ali - Köker, Levent., (1991), Tanrı Devletinden Kral Devlete, İmge Yayınları, Ankara.
- Akdağ, Mustafa., (1995), Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1253-1559, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Barro, R. J. ve McCleary, R. M., (2003), "Religion and Economic Growth", NBER Working Paper Series, No: 9682.

- Bayram, Mikâil., (2001), Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi, Selçuk Üni. Türkiyat Dergisi, Sayı: 10, Konya.
- Bettendorf, L. ve Dijkgraf, E., (2008), "Religion and Income," Tinbergen Institute Discussion Paper, No: 14/03.
- Bottomore T. B., (1977), *Toplum Bilim*, Çev: Ü. Oskay, Doğan Yayınevi, Ankara.
- Bourdieu, Pierre., (1986) "The Forms of Capital," From J. E. Richardson (ed.), Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education, translated by Richard Nice. Greenwood Pres. New York.
- Bourdieu, Pierre., (1998), The Essence of Neoliberalism, Le Monde, December.
- Duran, Bünyamin, (1999), "Eş'a'rî-Mâtürîdî Akılcılığı ve Türk Müslümanlığı", *Köprü Dergisi*, sayı: 66.
- Ebu Zehra Muhammed, İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, Çev. Sıbğatullah Kaya, Anka Yay.
- Ebu Zehra Muhammed, (2005), Ebu Hanife, Çev. Osman Keskiöglü, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.
- Fırlı, Ethem Ruhi, (1980), Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, Selçuk Yay. Ankara.
- Fukuyama, F. (2000), Güven Sosyal Erdemler ve Refahın Arttırılması, çev. Ahmet Buğdaycı, T. İş. Bankası yayınları No: 24.
- Gleaser, Edvard L. ve Diğerleri (1996), "Crime and Social Interaction", *The Quarterly Journal of Economics*, V111 (2), pp. 507-548.
- Guiso, L; Sapienza, P. ve Zingales, Luigi. (2002) "People's Opium? Religion and Economic Attitudes", NBER Working paper Series No: 9237.
- La Porta, R, F; Lopez-De- S, A, S; and Robert, W. V (1997), Trust in Large Organizations, *American Economic Review*, 87 (2): 333-338.
- KARAGÜL, M. (2002), "Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu", Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayın No: 37.
- Karagül, M., ve Akçay, S., (2002a), "Ekonomik Büyüme ve Sosyal Sermaye: Ampirik Bir Kanıt", *İktisat İşletme ve Finans*, Eylül sayısı,
- Karagül, M. (2003), "Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı", *Akdeniz, İİBF Dergisi* Cilt: 3 Sayı: 5.
- Mit, (1999) *The Knowledge Economy*, August, Ministry of Information Technology (MIT), IT Advisory Group, New Zeland.
- Orman, Sabri., (2001), İktisat, Tarih ve Toplum, Küre Yayınları, İstanbul.
- Putnam, R., (2000), "Bowling Alone" Newyork, Simon and Schuster.
- Tabellini, G. (2006), "Culture and Institutions: Economic Development in the Region of Europe", *IGIER*, Bocconi University.
- Togan, A.Zeki Velidî., (1981), Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Rachel, M., McCleary, M., ve Barro, R., (2006), "Religion and Economy", *Journal of Economic Perspectives*, Volume: 20, Number: 2, Spring. PP; 49-72.

- Rahman, Fazlur, (1981), İslam, Selçuk Yayınları..
- Smidt, C., (1999), "Religionand Civic Engagement: A Coomperative Analysis", *Annals of the American Academy of political and social Science*, V565, Civil Sociaty and Democratization, pp. 176-192.
- Stiglitz, J., (2004), The Resource Curse Revisited, Project syndicate, Agust, <http://www.project-syndicate.org/commentary/stiglitz48>
- Weber , M., (1905), The Protestant Ethic and Spirit of Capitalizm, London, Unwin.
- Unan, Fahri., (2003), Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Yaltkaya, M. Şerefeddin, (1925), "Selçukiler Devrinde Mezahib", Türkiyat Mecmuası, İstanbul.